

Provinciale Staten Drenthe
Postbus 122
9400 AC ASSEN

PROV. BESTUUR VAN DRENTHE	
No.: _____	
Ingek.: 06 JUN 2007	
AFDELING	
TE BEH. DOOR:	
DWS:	G.AFD.:

Betreft aankondiging onderzoek naar toerisme en recreatie
Bijlage onderzoeksvoorstel
Kenmerk 01/psdr/0106

Assen, 5 juni 2007

Geachte leden van Provinciale Staten,

De Noordelijke Rekenkamer heeft in haar programmering aangegeven voornemens te zijn een onderzoek te starten naar 'toeristische infrastructuur'. De uitgebreide oriëntatie op het onderwerp heeft geleid tot een verbreding en verdieping van de invalshoek van het onderzoek en heeft geresulteerd in een voorstel voor onderzoek naar 'toerisme en recreatie' dat op 24 mei jl. is vastgesteld. Het onderzoek zal binnenkort in uitvoering worden genomen.

Uit het vooronderzoek is naar voren gekomen dat de provincie de sector 'toerisme en recreatie' als een belangrijke economische factor beschouwt, die zorgt voor meer bestedingen en daarmee voor onder andere meer werkgelegenheid. In het onderzoek wordt aan de hand van een aantal grote projecten nagegaan in hoeverre die doelstellingen worden gerealiseerd en hoe de provincie omgaat met dilemma's. Zo is de Noordelijke Rekenkamer benieuwd hoe de provincie invulling geeft aan haar dubbelrol van ontwikkelaar van toeristische voorzieningen aan de ene kant en van bewaker van ruimtelijke kwaliteit aan de andere kant. Ook wil de Rekenkamer inzicht bieden in eventuele knelpunten die zich bij de uitvoering van het toeristisch beleid voordoen. Uitkomsten van het onderzoek zouden kunnen leiden tot aanbevelingen over een andere benutting van instrumentarium en van de kansen van de sector toerisme als belangrijke economische drager.

In het bijgevoegde onderzoeksvoorstel wordt een uitgebreide toelichting gegeven op de onderzoeksopzet en –aanpak, alsmede op de relevantie van het onderwerp.

In de verwachting u voldoende te hebben geïnformeerd,
Met vriendelijke groet,

mr. C. Pietjouw
Secretaris Noordelijke Rekenkamer

Voorstel voor onderzoek naar toerisme en recreatie

24 mei 2007

Inhoudsopgave

Inhoudsopgave	2
1	Inleiding, onderwerp en context..... 3
1.1.	Onderzoeksprogramma..... 3
1.2.	Economische relevantie van het toerisme..... 3
1.3.	Rijksbeleid op het gebied van toerisme..... 4
1.4.	De rol van de provincie..... 4
1.5.	Samenwerking..... 4
1.6.	Groningen..... 5
1.7.	Fryslân..... 8
1.8.	Drenthe..... 12
1.9.	Algemene constatering uit de analyses..... 14
1.10.	Beschikbare gegevens op het gebied van toerisme..... 15
1.11.	Advies VROM-raad over vrije tijd, toerisme en ruimtelijke kwaliteit 16
2	Onderzoek: doel- en probleemstelling..... 17
2.1.	Doelstelling van het onderzoek..... 17
2.2.	Afbakening van het onderzoek..... 17
2.3.	Probleemstelling en onderzoeksvragen..... 18
3	Wijze van uitvoering van het onderzoek..... 20
3.1	Uitvoering..... 20
3.2.	Planning..... 21
3.3.	Normenkader..... 21
Bijlage 1	Literatuurlijst en geïnterviewde personen..... 22

1 Inleiding, onderwerp en context

1.1. Onderzoeksprogramma

De Noordelijke Rekenkamer heeft in haar onderzoeksprogramma een onderzoek naar de toeristische infrastructuur als versterking van de regionale economie opgenomen. In de oriëntatiefase zijn beleidsstukken geanalyseerd en gesprekken gevoerd met verschillende partijen op het gebied van toerisme. De toeristische producten van de provincies komen samengevat neer op het realiseren en verbeteren van de toeristische infrastructuur, aanleggen van recreatieve voorzieningen, de marketing en promotie van het toeristische product en het subsidiëren van toeristische particuliere initiatieven. In de onderstaande paragrafen wordt hier per provincie specifieker op ingegaan. De oriëntatie heeft er toe geleid dat het onderzoek zich zal richten op de uitvoering van het toeristisch beleid in relatie tot het verondersteld spanningsveld tussen de ontwikkeling van het toerisme enerzijds en het bewaken van de ruimtelijke kwaliteit anderzijds. In hoofdstuk 2 wordt hier uitgebreider op ingegaan.

1.2. Economische relevantie van het toerisme

Toerisme en recreatie hebben de afgelopen decennia voortdurend aan betekenis gewonnen. Met de toenemende welvaart is het aantal jaarlijkse reisbewegingen sterk gestegen. Toerisme is daardoor een sector geworden met een behoorlijk economisch belang¹. Het CBS geeft in zijn bijdrage aan de *Tourism Satellite Accounts* aan dat vrije tijd, inkomend toerisme en binnenlands toerisme in Nederland in 2002 goed waren voor bijna 28 miljard euro aan bestedingen. In totaal is toerisme daarmee goed voor 3,1 % van het BBP. Het nieuwe ContinuVrijeTijdsOnderzoek uitgevoerd door Nederlands Bureau voor Toerisme en Congressen gaat uit van hogere bestedingen van Nederlanders aan vrijetijdsactiviteiten. Volgens dit onderzoek zijn er in 2006 88 miljard euro aan bestedingen in Nederland gedaan². In 2003 was de werkgelegenheid in de sector vrije tijd en toerisme goed voor 347.000 (full- en parttime banen), bijna 5% van de totale werkgelegenheid.

De totale toeristische bestedingen in Noord-Nederland bedroegen in 2005 bijna 1,9 miljard euro. In 2005 waren er in de drie Noordelijke provincies 51.182 personen werkzaam in de sector recreatie en toerisme. Deze cijfers zijn ontleend aan het onderzoek over het inkomend toerisme van de Noordelijke provincies, uitgesplitst per provincie(regio). Dit onderzoek wordt jaarlijks verricht door Toerdata Noord in opdracht van de drie Noordelijke provincies. Het belang van de sector recreatie en toerisme voor de totale werkgelegenheid in het Noorden bedraagt hiermee bijna 7%. Met deze cijfers is een beeld gegeven van de uitwerkingen van de belangrijkste doelstellingen waar de drie Noordelijke provincies hun beleid op richten, namelijk het verhogen van de werkgelegenheid en de bestedingen. Hiermee is het belang van toerisme voor de economie van de drie noordelijke provincies groter geworden dan dat van bijvoorbeeld de primaire landbouw.

¹ Vernieuwde Toeristische agenda, Ministerie van Economische Zaken, oktober 2003

² Dit grote verschil in cijfers tussen het CBS en het onderzoek van het Nederlands Bureau voor Toerisme en Congressen komt doordat het CBS een definitie van toerisme hanteert waarmee slechts een deel van het cluster vrije tijd en toerisme wordt meegenomen. Het ContinuVrijeTijdsOnderzoek hanteert een ruimere begripsomschrijving.

1.3. Rijksbeleid op het gebied van toerisme

In de Nota Ruimte (VROM) geeft het Rijk aan dat er uitlooptmogelijkheden moeten zijn voor burgers in ons verstedelijkte land. Ruimtelijk gezien is er vooral oog voor behoud en realisatie van natuur en landschap. De agenda Vitaal Platteland (LNV) sluit op deze benadering aan en gaat dieper in op de verhouding van 'groene recreatie' tot zaken als de reconstructie van de zandgebieden en het vergroten en met elkaar verbinden van natuurgebieden. In de Vernieuwende Toeristische Agenda (EZ) wordt de aandacht vooral gericht op het inkomend reisverkeer, dat voor vakantie en voor zakelijke doeleinden naar Nederland komt. De hoofddoelstelling van de Toeristische Agenda is daarmee het actief stimuleren van bestedingen die voortvloeien uit toeristisch en zakelijk inkomend reisverkeer. Onderdeel van de Agenda zijn de pilots 'kwaliteitsimpuls badplaatsen', waarmee een kwaliteitsslag beoogd wordt om het economisch en sociaal belang van het kusttoerisme te waarborgen. Ameland is één van de pilots. De nota Pieken in de Delta (EZ) noemt toerisme expliciet als economisch belangrijk, maar vrije tijd en toerisme worden niet (h)erkend als strategisch cluster in de Nederlandse economie. Met name de landschappelijke kwaliteiten in het Noorden bieden kansen voor het toerisme. De nota Mobiliteit (V&W) bevat enige opmerkingen over recreatie in relatie tot fietsverkeer, luchtverkeer en binnenvaart. Vrije tijd en toerisme hebben geen duidelijke plaats in het infrastructuurbeleid. Een uitzondering hierop vormt het recreatief vaarwegennetwerk dat ook in de Nota Ruimte op de PKB-kaart terug te vinden is. De Sportnota (VWS) verwijst voor voldoende groen in de stad naar de Nota Ruimte. De beleidsbrief Ruimte en Cultuur (OCW) tenslotte, biedt met een streven naar ontwerpend onderzoek aanknopingspunten voor het realiseren van ruimtelijke kwaliteit via het toerisme.

1.4. De rol van de provincie

Het stimuleren van de ontwikkeling van het toerisme en recreatie is een autonome bevoegdheid van de provincies en gemeenten. In de praktijk komt de rolverdeling erop neer dat de gemeenten zich bezighouden met toeristisch beleid op lokale schaal (zoals het horeca-vergunningenstelsel) en de provincies vorm geven aan het toeristisch beleid op bovenregionale schaal. De provincie ontwikkelt beleid dat bepalend is voor de wijze waarop de toeristische sector kan opereren. Het provinciaal ruimtelijk ordeningsbeleid is daarbij bepalend voor het toeristisch aanbod. Daarnaast investeert de provincie bijvoorbeeld in infrastructuur en musea en beïnvloedt daarmee ook direct en indirect de economische perspectieven van het toerisme. In de volgende paragrafen volgt een nadere verdieping per provincie.

1.5. Samenwerking

Toerisme en recreatie hebben veel raakvlakken met andere beleidsterreinen, zoals plattelandsontwikkeling, cultuur en welzijn. Vanwege deze raakvlakken wordt de provinciale uitvoering van het toeristische beleid per gebied integraal opgepakt. Zowel bij het opstellen van het beleid als de uitvoering ervan wordt samengewerkt met het Rijk (Stichting recreatiertoervaart Nederland) en de decentrale actoren, zoals lagere overheden, toeristische en agrarische belangenorganisaties en natuurbeschermingsorganisaties. In de periode 2000-2003 hebben de drie provincies hun krachten gebundeld in het Noord Nederlands Bureau voor toerisme. In 2003 is dit failliet gegaan. Op dit moment wordt het

onderzoek naar inkomend toerisme³ gezamenlijk opgepakt, echter van afstemming van beleid tussen de drie Noordelijke provincies is momenteel geen sprake.

1.6. Groningen

De provincie Groningen heeft haar toeristisch beleid in 2001 in de beleidsnota 'Toeristisch Groningen een karaktervol perspectief' vastgesteld. In de notitie wordt de toeristisch recreatieve sector een belangrijke bron voor meer werkgelegenheid en meer bestedingen genoemd, maar speelt ook het leefbaarheidsaspect voor de lokale bevolking een rol. De provincie heeft voor de periode 2001-2006 het doel om te komen tot meer toeristen, meer overnachtingen, meer dagbezoek en meer bekendheid van de provincie.

Concreet betekent dit dat de beleidsinzet van de provincie er ten opzichte van 2001 in 2006 toe dient te leiden, dat er 750 nieuwe arbeidsplaatsen zijn gegenereerd en er € 68 miljoen extra bestedingen zijn. Hiervoor is volgens de provincie een stijging van het aantal overnachtingen van 900.000 per jaar nodig. Dit is een jaarlijkse groei van minimaal 5% in de periode 1998-2006. In dezelfde periode dient het dagtoerisme te groeien met 5% per jaar tot 600.000 extra bezoekers. Al deze bezoekers dienen gezamenlijk jaarlijks in 2006 360 miljoen te besteden. Ten aanzien van de werkgelegenheid streeft de provincie naar een groei van 8% per jaar hetgeen een absolute stijging van 750 arbeidsplaatsen inhoudt.

Tabel 1: Streefcijfers provincie Groningen⁴.

	Overnachtingen	Dagtoerisme	Arbeidsplaatsen	Bestedingen
1998	2.100.000	1.700.000	1.200	210.000.000
2006	3.000.000	2.300.000	2.000	360.000.000

Het collegeprogramma 'voor een sociaal en economisch sterk Groningen' uit 2003 vermeldt geen doelstellingen op het gebied van toerisme of recreatie.

In het provinciaal omgevingsplan van 5 juli 2006⁵ geeft de provincie aan dat zij verwacht dat toerisme en recreatie in toenemende mate voor werk en inkomen kunnen zorgen. Het toeristisch bedrijfsleven krijgt de kans te investeren in nieuwe ontwikkelingen. De provincie ziet met name groeikansen in de verblijfs- en dagrecreatie, vaarrecreatie en in kleinschalig natuur- en cultuurtoerisme. De provincie wil ruimte bieden aan het toeristisch bedrijfsleven om actief in te spelen op de vraag naar kwaliteitsverbetering.

³ Toerisme in cijfers. Jaarlijkse uitgave van het project Toerdata Noord. ISM Leeuwarden.

⁴ Toeristisch Groningen een karaktervol perspectief. Provincie Groningen, 2001

⁵ Provinciaal Omgevingsplan provincie Groningen, vastgesteld op 5 juli 2006 pagina's 30 en 31.

De provincie richt het beleid de komende jaren op de volgende aandachtsgebieden:

- cultuurtoerisme;
- natuur en landschap;
- stad en ommelanden;
- plattelandstoerisme;
- vaartoerisme;
- routegebonden recreatie (fiets, wandel, toervaart, kano);
- dagtoerisme;
- verblijfstoerisme⁶;
- professionalisering en kwaliteitsverbetering;
- promotie.

Daarbij zal worden ingespeeld op de voortdurend veranderende trends en ontwikkelingen binnen de toeristische sector. De kwaliteitsverbetering van de sector wil de provincie stimuleren door ondersteuning van duurzame vormen van recreatie. Daarbij is uit het oogpunt van natuurbeheer en rust een beheersing nodig van het recreatieve en toeristische verkeer. Ten aanzien van de verblijfsrecreatie handhaaft de provincie in het omgevingsplan het moratorium uit 1997 ten aanzien van de nieuwbouw van bungalows en recreatiebungalowparken in de provincie Groningen. Dit moratorium is ingesteld om te voorkomen dat ongewenste ontwikkelingen zich voordoen, zoals het realiseren van aanbod dat niet of beperkt gebruikt wordt voor recreatieve doeleinden. Op basis van onderzoek⁷ blijkt dat dit moratorium geen negatieve gevolgen heeft gehad voor de kwaliteit van de recreatiebungalowsector.

Er wordt geen jaarlijks toeristisch uitvoeringsprogramma gemaakt. Samen met de nota 'Toeristisch Groningen, een karaktervol perspectief' biedt de beleidsnota 'Fiets' het kader voor het verder ontwikkelen van actieplannen en het bepalen van te treffen maatregelen voor de fietsinfrastructuur. In het plankader wandelen en fietsen⁸ wordt dit toegesneden op toerisme. Voor de door de provincie als belangrijk toeristisch element aangeduide vaarwegen is geen specifiek beleid geformuleerd.

Het toeristisch beleid moet resulteren in extra werkgelegenheid en inkomsten. De provincie wil dit beleid realiseren door een ondernemende overheid te zijn, die de mogelijkheden van de markt aangrijpt. Zij ziet zichzelf als voorwaardenscheppend en geeft aan dat het aan het particuliere initiatief is hierop in te spelen met nieuwe investeringen en activiteiten. Naast de verbindingen noemt de provincie de toeristische promotie als belangrijk speerpunt van beleid. Na het faillissement van het NNBT heeft de provincie besloten eigenstandig het promotiebeleid te gaan voeren. Zij heeft daartoe het plan van aanpak 'Toeristische promotie en marketing provincie Groningen' vastgesteld. Het hoofddoel is het toerisme in Groningen een nieuwe impuls te geven, waardoor het aantal dag- en meerdaagse bezoeken, de toeristisch-recreatieve bestedingen en daarmee het aantal arbeidsplaatsen in de toeristische sector toenemen. De mediacampagne 'Er gaat niets boven Groningen' moet de provincie Groningen als toeristisch product 'in de markt zetten'. In opdracht van

⁶ Een beperkte uitbreiding van de bestaande bungalowparken is onder bepaalde voorwaarden mogelijk. Onder dezelfde condities wordt ruimte geboden aan kleinschalige ontwikkelingen (maximaal 10 recreatiebungalows en chalets/caravans > 50m²), provinciaal omgevingsplan 2006 pagina 31.

⁷ Evaluatieonderzoek Recreatiebungalowsector in Groningen. ZKA Consultants & Planners, 2002.

⁸ Plankader Wandelen en fietsen. Provincie Groningen, 2002

het Groninger promotie overleg voert de Stichting Marketing Groningen de marketingactiviteiten uit.

Tabel 2: Bereikte resultaten provincie Groningen

Doelstellingen	Overnachtingen	Dagtoeristen	Arbeidsplaatsen ⁹	Bestedingen
1998	2.100.000	1.700.000	1.200	210.000.000
2006	3.000.000	2.300.000	2.000	360.000.000
Realisatie tot 2006 ¹⁰	2.349.000	3.130.000	1.352	481.000.000

Jaarlijks verricht de Rijksuniversiteit Groningen in opdracht van de provincie onderzoek naar de effecten van de gevoerde brede promotiecampagne. Uit het laatste effectonderzoek van de marketing campagne in 2005 door de RuG¹¹ blijkt dat de bekendheid met de campagne is gedaald¹², terwijl de waardering voor het landschap, cultuuraanbod en de recreatieve mogelijkheden is gegroeid. Opmerkelijk is dat sinds de toename van het thema toerisme en recreatie in de brede promotiecampagne voor Groningen de aandacht voor de promotiecampagne is gedaald.

Uit de oriëntatie komt naar voren dat het toeristisch beleid niet consistent is in tijd¹³ en op onderdelen niet helder is¹⁴. Tevens is er geen duidelijk doelgroepenbeleid en geen volledige doorvertaling van de doelstellingen uit de beleidsnota's in de financiële stukken¹⁵. Voor de verantwoording over de realisatie van de beleidsdoelstellingen worden afwijkende grootheden gebruikt¹⁶ en er is regelmatig sprake van onderbesteding en vertraging bij de realisatie van toeristische producten¹⁷. In de beleidsnota wordt aangegeven dat de kleinschaligheid van het toeristisch bedrijfsleven een zwak punt is dat verbeterd moet worden. De provincie wil dit samen met het bedrijfsleven gaan verbeteren. Het is onduidelijk hoe dit voornemen zich verhoudt tot het provinciaal ruimtelijk

⁹ Het betreft hier directe arbeidsplaatsen in de logiesaccommodaties. De werkgelegenheidscijfers in de sector R&T, zoals genoemd in tabel 7 omvatten meer categorieën.

¹⁰ Cijfers zijn ontleend aan het rapport Toerisme in Cijfers 2006 van Toerdata Noord op basis van onderzoek door het Instituut Service Management van de Hogeschool Leeuwarden in opdracht van de drie noordelijke provincies.

¹¹ Effectmetingen 2004/2005 Er gaat niets boven Groningen van de RuG, 2006.

¹² In opdracht van de Stichting Marketing Groningen heeft het mediabureau OMD ook onderzoek gedaan naar het effect van de campagne. Hieruit blijkt dat er een verdubbeling is van het aantal mensen dat wel eens naar Groningen wil komen (van 10 naar 20%).

¹³ Zo gaat de beleidsnotitie 'Toeristisch Groningen, een karaktervol perspectief' uit van een periode tot en met 2006 terwijl de resultaten zich al moeten manifesteren in 2006.

¹⁴ Zo wordt uit de beleidsnotitie 'Toeristisch Groningen, een karaktervol perspectief' niet duidelijk wat uitvoering van de toeristische maatregelen gaat kosten omdat de kosten maar gedeeltelijk in het kostenoverzicht zijn opgenomen en is onduidelijk hoe men komt tot de conclusie dat 2 miljoen overnachtingen tegen een besteding van fl 98,- per dag leidt tot fl 210 miljoen aan opbrengsten.

¹⁵ Zo worden de thema's uit de beleidsnota van 2001 pas opgenomen in de begroting 2004 en komt een aantal beleidsthema's (zoals het cultuurhistorie en plattelandstoerisme) niet meer terug in de begroting 2005. Ook wijkt de werkgelegenheidsdoelstelling in de financiële stukken af van deze doelstelling (het referentiejaar 1998 wijzigt in 2000) en wordt aan de doelstelling wordt in de begroting toegevoegd dat vanaf 2007 de groei van het aantal banen 2% per jaar moet bedragen. Daarnaast is het in de beleidsnota genoemd gewenste resultaat van stijging van de overnachtingen met jaarlijks 5% niet overgenomen in de financiële stukken. Ook is er maar een gedeeltelijke doorvertaling van de kosten van de projecten uit de beleidsnota in de financiële stukken.

¹⁶ Zo wordt in de financiële stukken bij de verantwoording van de realisatie van de werkgelegenheidsdoelstelling het totaal aantal banen in de sector opgegeven terwijl het streefcijfer alleen ziet op de groei van de werkgelegenheid in de verblijfsrecreatie.

¹⁷ Zo is er in 2003 een onderbesteding op de aanleg van recreatieve fietspaden en nieuwe vaarwegen.

beleid waarin de nadruk wordt gelegd op ontwikkeling van het kleinschalig en duurzaam toerisme en waarin het moratorium op de bouw van nieuwe recreatiebungalowparken is gehandhaafd. Tenslotte blijkt uit tabel 2 dat hoewel het aantal bestedingen en dagtoeristen hoger uitkomt dan de streefcijfers de groei van het aantal arbeidsplaatsen achterblijft bij de verwachtingen.

1.7. Fryslân

In de beleidsnota Recreatie en toerisme 2002-2010 is het toeristisch beleid tot en met 2010 vastgelegd. Hierin is als hoofddoelstelling geformuleerd: het aansluiten bij de wensen van de markt, handhaven van de economische betekenis van de sector, streven naar een gevarieerd aanbod, verbeteren van de kwaliteit, bevorderen van een duurzame ontwikkeling en verbeteren van de samenhang in het aanbod. Dit moet binnen tien jaar leiden tot een met 15% verhoogde bezoekersstroom. De provincie gaat daarbij uit van gelijkblijvende bestedingen per toerist. De kwaliteit van de voorzieningen dient echter wel te verbeteren. Het werkgelegenheidsaandeel van de toeristische sector moet 1,1% boven het landelijk gemiddelde zijn.

Tabel 3: Doelstellingen beleidsnotitie Recreatie en toerisme 2002-2010

Jaar	Bezoekersaantal (index)	Bestedingen per toerist	Waardering	Werkgelegenheid
2001	100	boven landelijk gemiddelde	7 à 8	landelijk gemiddelde plus 1,1%
2010	115	boven landelijk gemiddelde	8	landelijk gemiddelde plus 1,1%

Met het 'plan kleine waterrecreatie Fryslân 2002-2010' is een actueel toetsings- en stimuleringskader voor de kleine waterrecreatie opgezet. Daarnaast heeft de provincie via de beleidsnotitie 'Snelle watersport in Fryslân' bekrachtigd dat snelvaren in bepaalde gebieden is toegestaan.

In het bestuursakkoord 2003-2007 worden recreatie en toerisme van grote betekenis voor de economie en de leefbaarheid van Fryslân genoemd. De provincie zet in op een kwaliteitsverbetering van de watersport en een verruiming van het scala aan voorzieningen en activiteiten.

Eind 2000 is het plan van aanpak voor een meerjarige versterking van het product Friese meren vastgesteld. Hoofddoel is een kwaliteitsverbetering van het Friese merengebied waardoor dit gebied over 10 jaren zijn marktpositie in de sector heeft behouden en versterkt. Dit wordt uitgewerkt door het verbeteren van de vaarmogelijkheden voor de watersporters, een kwalitatieve verbetering van watersportvoorzieningen en het wegnemen van belemmeringen voor weggebruikers. De investeringen van het project zijn ex-ante doorgerekend naar 2012 en zijn afgezet tegen de situatie waarin er geen investeringen plaatsvinden.

In het ex-ante onderzoek wordt aangegeven dat de investeringen¹⁸ in het kader van het Friese merenproject leiden tot een extra besteding door toeristen van € 20-25 miljoen per jaar, 17.000 extra bootpassages, structureel 580 extra arbeidsplaatsen in de sector en 4300 tijdelijke arbeidplaatsen in de sector.

In 2006 is een evaluatie uitgevoerd van de voortgang van de realisatie van het toeristisch beleid, zoals vastgelegd in de beleidsnota Recreatie en toerisme 2002-2010. Hieruit blijkt dat de doelstelling van een toename van 15% overnachtingen, bij gelijkblijvende beleidsinzet, niet gehaald zal worden. Begin 2007 is naar aanleiding van voornoemde evaluatie van de beleidsnotitie een bijstelling van het toeristisch beleid vastgesteld. Hierin ambieert Friesland na Amsterdam de eerste attractie van Nederland te worden. Fryslân dient in 2010 in de top 5 van toeristische bestemmingen in Nederland te staan. Het marktaandeel van binnenlandse vakanties moet dan 10% zijn en de totale werkgelegenheid in toeristische sector dient minimaal 8% te zijn van het totaal. Tevens wil de provincie met een innovatieprogramma op een pro-actieve wijze marktpartijen benaderen en uitdagen om vernieuwingstrajecten in te gaan. Er wordt gekozen voor een programmatische aanpak met het accent op marketing en productontwikkeling. Rondom de drie programmalijnen Wadden, Grenzeloos varen en Friese 11-steden worden projecten ontwikkeld.

In 2006 is in 'Koers op Fryslân', het plan van aanpak voor fase 2 van het Friese Meren Project aangegeven wat de behaalde resultaten van het project tot nu toe zijn¹⁹. Uit deze evaluatie blijkt dat er op bepaalde onderdelen (zoals de realisatie van passantenplaatsen, oplossen van knelpunten weg-water en het onderhoudsbaggeren) achterstanden zijn die in fase 2 van het project moeten worden ingelopen. Ten aanzien van de realisatie van de werkgelegenheidsdoelstelling wordt opgemerkt dat het effect van de nieuwe vaarroute pas zichtbaar wordt nadat de vaarroute enige jaren heeft gefunctioneerd. De provincie verwacht dat het primaire doel voor wat betreft werkgelegenheids groei in de watersportsector iets zal achterlopen op de werkzaamheden. De provincie geeft aan dat gezien de periode van neergaande conjunctuur over de afgelopen jaren de werkgelegenheidsontwikkeling in de watersport positief is te noemen. Deze is circa met 10% gegroeid, (circa 400 fulltime en parttime banen). Hierbij is niet aangegeven of het gaat om structurele en/of tijdelijke werkgelegenheid. De provincie baseert zich daarbij op de gegevens van Toerdata Noord 2006. In het als bron aangehaalde rapport van Toerdata Noord uit 2006 is te lezen dat in de periode 2001-2005 de werkgelegenheid in de watersportsector met 2% is gegroeid, hetgeen gelijk is aan de groei in de sector T&R. Dit komt neer op een toename van 85 fulltime en parttime banen in de watersportsector tussen 2001-2005. De stijging is voornamelijk toe te schrijven aan de jachtwerven. Met name bij de zeilscholen is een teruggang in werkgelegenheid. De primaire doelstelling van 30% groei van de werkgelegenheid in de watersport in 10 jaar tijd wordt gehandhaafd in fase 2 van het Friese Meren Project. Dit betekent dat op onderdelen een aanscherping van de koers nodig is²⁰.

¹⁸ De totale kosten bedragen € 345,- miljoen voor de eerste fase, waarvan op dit moment nog € 84,- miljoen ongedekt is.

¹⁹ Dit is een beschrijving op hoofdlijnen: de tussenbalans 'It Fryske Marreprojekt yn balâns', geeft een uitgebreide beschrijving van de maatregelen die in de periode 2001-2006 zijn uitgevoerd.

²⁰ Koers op Fryslân, Friese meren project 2e fase (2006-2013). Provincie Fryslân, 2006 pagina's 14 en 15. De extra kosten van de tweede fase bedragen € 150,- miljoen. De provincie heeft aangegeven bij de concept-

Het streekplan Fryslân 2007 'Om de kwaliteit fan de romte' noemt recreatie en toerisme als een belangrijke economische en maatschappelijke factor in Fryslân. De sector is van belang voor de werkgelegenheid, het imago van de stedelijke centra en zorgt op het platteland voor vitaliteit. Ook zijn goede toeristische voorzieningen belangrijk voor het welzijn van de eigen inwoners. De provincie wil bevorderen dat de mogelijkheden voor recreatie en toerisme als (sociaal)-economische drager ten volle worden benut. Bovendien wil de provincie de medeverantwoordelijkheid van de sector voor het beheer van natuur, landschap en ruimte bevorderen. Voor de gewenste kwaliteitsverbetering wordt ruimte geboden in het Streekplan. Het nieuwe Streekplan geeft aan dat er de afgelopen jaren een aanzienlijke groei in overnachtingcapaciteit en in de watersportsector is gerealiseerd. Het ruimtebeslag voor toeristisch-recreatieve voorzieningen is de laatste tien jaren gemiddeld met 35 ha per jaar toegenomen. In tegenstelling tot het oude Streekplan uit 1994 wordt in het nieuwe Streekplan niet langer de ambitie uitgesproken dat de sector T&R jaarlijks met 3% groeit. Nieuwe grootschalige en intensieve recreatieve voorzieningen worden primair geconcentreerd in stedelijke en regionale centra en de aangewezen recreatiekernen. Kleinschalige recreatieve voorzieningen zijn ook buiten voornoemde kernen mogelijk. Bij de verblijfsrecreatie wordt het accent gelegd op verbetering van de kwaliteit van het bestaande aanbod. Daarbij is er ruimte voor uitbreiding van bestaande recreatieve bedrijven en voor nieuwe initiatieven tot en met het middelgrote segment²¹. Deze uitbreiding mag ook buiten de stedelijke en regionale centra en recreatiekernen plaatsvinden, op voorwaarde dat er een goede ruimtelijke en landschappelijke inpassing plaatsvindt.

In het nieuwe Streekplan wil de provincie de aantrekkelijkheid van het vaarwegennet verhogen door op logische punten in de recreatiekernen langs en nabij de netwerken voorzieningen voor dag-, verblijfs- en vaarrecreatie mogelijk te maken. Ook voor de watersportvoorzieningen is ruimte voor uitbreiding en aanleg van voorzieningen voor de vaarrecreant. Aanleg van nieuwe voorzieningen mag ook buiten de stedelijke en regionale centra en recreatiekernen op voorwaarde dat deze kleinschalig²² zijn en er een goede ruimtelijke en landschappelijke inpassing plaatsvindt. In het Streekplan wordt onder voorwaarden ook ruimte geboden aan een grootschalige dagattractie op het vaste land met circa 250.000 bezoekers per jaar. Tenslotte gaat het Streekplan in op de zeer belangrijke toeristisch-recreatieve functie van de Waddeneilanden. Voor de Waddeneilanden handhaaft de provincie het algemene principe van de totale recreatiedruk per waddeneiland. Wel wordt samen met gemeenten bezien of dit instrument effectiever en beter hanteerbaar kan worden gemaakt. Op de Waddeneilanden wordt niet gewerkt met het concept van recreatiekernen, maar hiervoor wordt gebiedsgericht maatwerk geleverd.

Na het faillissement van het NNBT in 2003 heeft de provincie gekozen voor het opzetten van Fryslân Marketing. Deze organisatie richt zich op het verbeteren van het toeristisch imago van Fryslân en op het bevorderen van het toeristisch

begroting 2008 hiervoor € 75,- miljoen vrij te maken. Het resterende deel dient door externe partners gefinancierd te worden.

²¹ Bij kampeerterrinen is in ieder geval ruimte tot 200 standplaatsen, bij recreatiebungalow- en appartementencomplexen tot in ieder geval 50 verblijfseenheden, Streekplan Fryslân 2007, pagina 99.

²² Het betreft hier voorzieningen van 25 (buiten de kernen) tot 50 ligplaatsen (bij de kernen), Streekplan Fryslân 2007, pagina 102.

en zakelijk reisverkeer naar Fryslân. Hiervoor is de campagne 'Beleef Friesland' opgezet. Deze campagne ondersteunt de doelstellingen van de provincie Fryslân. Fryslân marketing ontwikkelt en voert hiertoe gezamenlijke promotieconcepten uit. Dit dient in 2010 te leiden tot een van de merkwaardenherkenning en -waardering van 85% in Nederland. Daarnaast dient minimaal de helft van de consumenten Fryslân in de top 3 van recreatieve dagbesteding of korte vakantiemogelijkheid te benoemen.

Tabel 4: Bereikte resultaten²³ beleidsnotitie Recreatie en toerisme 2002-2010

Jaar	Bezoekers aantal (index)	Bestedingen per toerist	Waardering	Werkgelegenheid
2001	100	Boven landelijk gemiddelde	7 à 8	Landelijk gemiddelde plus 1,1 %
2010	115	Boven landelijk gemiddelde	8	Werkgelegenheid sector T&R bedraagt 8%
Gerealiseerd tot 2006	103	Doelstelling gehaald	Waardering lag in 2005 rond 7,8	Werkgelegenheid sector T&R bedraagt 7,7% ²⁴ .

Uit het onderzoek²⁵ naar het imago van Fryslân als toeristisch-recreatieve bestemming blijkt een duidelijke discrepantie tussen het imago van Fryslân bij consumenten die de provincie in de afgelopen vijf jaren wel (eens) hebben bezocht met een toeristisch-recreatief doel en zij die Fryslân niet hebben bezocht. Het onderzoek toont aan dat deze laatste groep een flets beeld heeft van Fryslân dat beperkt blijft tot 'stereotiepe' begrippen als Elfstedentocht en schaatsen. Het imago van Fryslân bij consumenten die Fryslân wel (eens) bezoeken is zowel gevarieerder als positiever. Uit het imago-onderzoek dat de Stichting Marketing Fryslân in 2006 zelf heeft uitgevoerd, blijkt dat imago van Fryslân is verslechterd ten opzichte van de situatie van 2004²⁶. Uit de effectmeting²⁷ die de RuG in opdracht van de provincie Groningen tweejaarlijks verricht en waarin als vergelijkingsmateriaal de provincie Fryslân wordt meegenomen, komt naar voren dat slechts 12% van de respondenten in 2004 bekend was met de Friese promotiecampagne.

Uit de oriëntatie komt het volgende beeld naar voren. Onduidelijk is of/en in hoeverre de door de provincie gestimuleerde en gefinancierde toeristische activiteiten bijdragen aan de realisatie van de werkgelegenheidsdoelstelling. Het toeristisch beleid is niet consistent²⁸ en voor de verantwoording over de realisatie

²³ Deze cijfers zijn ontleend aan het rapport 'Toerisme in Cijfers 2006' en het Consumentenonderzoek Toerisme 2005 van Toerdata Noord dat in opdracht van de provincies is uitgevoerd door het Instituut Service Management van de Hogeschool Leeuwarden.

²⁴ Dit is 0,6% boven het landelijk gemiddelde van 7,1%.

²⁵ Marketingplan Fryslân Marketing 2006-2008 over het eindrapport 0-meting toeristisch marketingprofiel provincie Fryslân van Marktplan adviesgroep, 2005.

²⁶ Uit dit onderzoek blijkt dat Fryslân nog verder weg wordt ervaren dan twee jaar terug, de nieuwe bezoekers de bevolking als minder vriendelijk ervaren en dat Fryslân geen waarden heeft die men kan beleven.

²⁷ Effectmetingen 2004/2005 Er gaat niets boven Groningen van de RuG, 2006.

²⁸ Een voorbeeld is dat in de jaarstukken 2005 in de algemene toeristische doelstelling is gewijzigd (vervallen is de toevoeging dat de bestedingen dat deze met name door groei in het voor- en het naseizoen gerealiseerd moet worden en bij de gewenste toename van de bestedingen is het percentage van 1,5 % toegevoegd). Ook

van de beleidsdoelstellingen worden afwijkende grootheden gebruikt²⁹. Er is regelmatig sprake van onderbesteding en vertraging bij de realisatie van toeristische producten³⁰ en bij de besluitvorming over grote projecten wordt niet altijd uitgegaan van de juiste informatie³¹. De tijdige realisatie van de maatregelen in het kader van het Friese Meren Project kan, als gevolg van vertraging in de planvorming in fase 1, alleen door een versnelling in de uitvoering in fase 2 worden gehaald. De vraag is of het realistisch is te veronderstellen dat deze achterstand wordt ingelopen. De provincie geeft in voornoemde evaluatie van de beleidsnotitie aan dat het beter is dat er minder toeristen komen die meer besteden, omdat anders de druk op natuur en landschap toeneemt. Onduidelijk is hoe deze druk zich in de praktijk manifesteert en op welke wijze de provincie omgaat met het spanningsveld tussen het behoud van de natuurwaarden en de gewenste doorontwikkeling van het toerisme. Onduidelijk is ook welke acties de provincie onderneemt om de kleinschaligheid van de sector T&R, die zij als een zwak punt beschouwt, te verminderen. Ook is niet duidelijk op welke doelgroepen de provincie zich expliciet richt en/of deze overeenstemmen met de doelgroepen die de Stichting Marketing Fryslân voor ogen heeft³². Daarbij is het opmerkelijk dat een groot deel van de provinciale activiteiten zijn gericht op de watersport terwijl slechts 22% van de bestedingen van de totale uitgaven van verblijfstoeristen door watersporters wordt gedaan³³.

1.8. Drenthe

Sinds 2000 heeft de provincie Drenthe geen separate beleidsnota Toerisme en recreatie. Voor prioriteiten sluit de provincie aan bij het ministerie van Economische zaken en zoals deze zijn verwoord in het KOMPAS. De provincie heeft een Uitvoeringskader³⁴ opgesteld. De hierin genoemde doelstellingen komen overeen met de doelstellingen uit de in 1993 vastgestelde beleidsnotitie. De provincie streeft ernaar het toeristisch recreatieve product op een zodanige wijze te ontwikkelen dat het de werkgelegenheid en de regionale inkomensvorming bevordert. Daarnaast dient er een divers hoogwaardig toeristisch product en recreatiemilieu in stand worden gehouden of ontwikkeld. In de beleidsbegroting 2005 van de provincie omschrijft de provincie als doelstelling voor toerisme en recreatie het verbreden, verbeteren en bevorderen van het toeristisch aanbod met als doel een jaarlijkse groei van de werkgelegenheid met 3% en een jaarlijkse toename van het aantal overnachtingen met 1 à 2 %. In de daarop volgende begrotingen is de

de werkgelegenheidsdoelstelling is gewijzigd: hieraan is toegevoegd dat de groei zich moet voordoen *in de toeristische sector*.

²⁹ Bijvoorbeeld in de verantwoording over de werkgelegenheidsdoelstelling wordt een opgave gedaan van het totaal aantal banen in de sector T&R terwijl de doelstelling zelf ziet op stijging van het werkgelegenheidsaandeel voor de sector met 1,1 % boven het landelijk gemiddelde. In de jaarstukken 2004 wordt bij de verantwoording van de voortgang van het Friese Meren Project de resultaten getoetst aan de 40% norm. Deze norm gaat uit van gerealiseerde werken. Bij de verantwoording hierover wordt echter ook het werk onder handen meegeteld.

³⁰ Zo blijkt uit de jaarstukken over 2003 dat voor een bedrag van circa 1,8 miljoen aan toeristische projecten (die met name met betrekking hebben op de aanleg van de toeristische infrastructuur) wordt doorgeschoven naar 2004.

³¹ Bijvoorbeeld bij de besluitvorming over het Friese Meren Project in 2000 had de provincie niet duidelijk in beeld hoeveel jachthavens er in Fryslân aanwezig waren. In 2004 heeft de provincie op basis van luchtfoto's de jachthavens op nieuw in kaart gebracht. Op deze foto's is een aantal jachthavens waargenomen dat voorheen niet bij Toerdata Noord geregistreerd was (pagina 65, rapport Toerisme in Cijfers 2006 van Toerdata Noord).

³² Uit het Marketingplan Fryslân Marketing 2006-2008, pagina 8 volgt dat de stichting zich richt op de doelgroepen sociale klasse A/B, gezinnen met kinderen en tweeverdieners.

³³ Toerdata Noord, Toerisme in Cijfers 2006, pagina 29.

³⁴ Uitvoeringskader toeristisch-recreatieve projectontwikkeling 2004-2007. Provincie Drenthe 2004-2007.

hoofddoelstelling het verhogen van de toeristische bestedingen met een boven het landelijk gemiddelde liggend percentage.

Tabel 5: Streecijfers provincie Drenthe

Jaar	Werkgelegenheid	Overnachtingen	Bestedingen
2005	3% per jaar	1 à 2 % per jaar	
2006 en 2007			Bovengemiddelde stijging

In het collegeprogramma benoemt het College het belang van toerisme als een van de drie invloeden die een sterk effect hebben op de ruimtelijke inrichting van het platteland. Afhankelijk van het proefproject in de gemeente Westerveld is het College van plan de ruimte voor recreatie en toerisme verder te benutten. Het in 2004 vastgestelde POP noemt het belang van toerisme voor Drenthe aanzienlijk. De provincie streeft naar een selectieve groei van toerisme, waarbij kwaliteitsverbetering, product vernieuwing en promotie belangrijke begrippen zijn. In het POP wordt genoemd dat er in de buurt van kwetsbare gebieden conflicterende belangen tussen natuurdoelen en bedrijfsbelangen kunnen bestaan. De provincie streeft er naar om tot een zorgvuldige en evenwichtige oplossing te komen. Schaalvergroting, kwaliteitsverbetering en kostenbeheersing zijn volgens de provincie nodig om de sector concurrerend te houden. Het accent ligt op versterking en uitbreiding van de bestaande bedrijven bij de verdere ruimtelijke ontwikkeling van de verblijfsrecreatie. Voor nieuwe verblijfslocaties of dagattracties zijn zones aangewezen en voorwaarden opgenomen waarbinnen ze zich mogen vestigen. Landschappelijke inpassing is één van de voorwaarden. Bij grootschalige ontwikkeling dient er een aantoonbare meerwaarde voor een groter gebied te zijn.

De provincie tracht bovengenoemde doelen te realiseren door zich te richten op het stimuleren van het bedrijfsleven en het verder ontwikkelen van de toeristische infrastructuur. Hoewel de ondernemers zelf verantwoordelijk zijn, wil de provincie een actieve rol spelen om de sector te ondersteunen. Hiertoe heeft ze een aantal subsidiemogelijkheden opgenomen in het Uitvoeringskader.

De vervolmaking van de toeristische infrastructuur is een ambitie van de provincie. Dit uit zich concreet in de realisatie van het Fietstotaalplan, de participatie in het project 'vaarverbinding Zuidlaardermeer – Oost Groningen' en de recente besluitvorming inzake de realisatie van de vaarverbinding 'Erica-Ter Apel'.

Tabel 6 : Realisatie provincie Drenthe³⁵

Jaar	Werkgelegenheid	Overnachtingen	Bestedingen
2002	12.511	8043	576 mln.
2003	13.273	7865	557 mln.
2004	14.597	7807	563 mln.
2005	14.901	7708	566 mln.

Met betrekking tot de promotie en marketing zijn er tot nu toe verschillende activiteiten uitgevoerd. In 2004 is de stichting Marketing Drenthe plus opgericht. Deze stichting heeft voorbereidend werk verricht, zodat in 2005 fase 1 van de

³⁵ Toerisme in cijfers. Jaarlijkse uitgave van Toerdata Noord. ISM Leeuwarden.

campagne 'Da's nou Drenthe' van start is gegaan. In de tweede fase, die van september 2005 tot september 2006 liep, is de campagne breder ingestoken. De in de tweede fase beoogde verbreding is slechts ten dele in uitvoering gebracht. Marketing Drenthe noemt hiervoor als reden dat de provincie Drenthe nog bezig is het beleidsproces vorm te geven³⁶. In Fase 3, die loopt van september 2006 tot september 2007, verschuift het accent van de campagne om het merk Drenthe meer lading te geven en daarbij de nadruk te leggen op innovaties. Uit de evaluatie van de campagne blijkt dat de bekendheid van de Nederlander met de campagne laag is. Ongeholpen kan geen van de onderzochten de slogan noemen³⁷. Het merk Drenthe is verwaarloosd. Het huidige imago is stereotiep en niet dynamisch en belemmert in die zin de nodig geachte herpositionering van Drenthe. Dit wordt gesteld in het onderzoek 'Nu nieuw: Drenthe'³⁸. Provinciale Staten hebben deze bevinding onderkend en zich op 14 juni 2006 via een motie uitgesproken voor een brede marketing- en promotie campagne. De verbrede campagne, die vanaf 2007 niet langer wordt uitgevoerd door de stichting Marketing Drenthe plus maar door de Stichting Marketing Drenthe, kent drie doelstellingen. Deze moeten er onder andere toe moeten leiden dat Drenthe in 2013 een positie in de top drie heeft van binnenlandse bestemmingen.

Bij de provincie Drenthe is onduidelijk welk(e) doel(en) de provincie nastreeft en welke projecten er zijn gerealiseerd. Er is geen vastgestelde toeristische beleidsnota, wel is er de uitvoeringsnota 2004-2007. Uit verschillende gesprekken blijkt dat de 'buitenwereld' regie en visie mist van de provincie. Vanaf 2005 worden in de jaarstukken doelen concreter geformuleerd³⁹. Echter niet alle in de uitvoeringsnota 2004-2007 genoemde provinciale doelen komen terug in de jaarcyclus⁴⁰. Ten aanzien van de ontwikkelingsruimte die er voor toeristische ondernemers is in Drenthe, bestaat er een spanningsveld tussen het recreëren nabij bos en natuurgebieden. De pilot Westerveld is een poging tot een oplossing in het spanningsveld geweest. Aangezien de pilot niet het gewenste resultaat heeft gehad blijft het voorsnog onduidelijk hoe de provincie de relatie tussen natuur en toerisme in het ruimtelijk beleid wenst vorm te geven⁴¹. De provincie heeft er voor gekozen de marketing expertise 'buiten eigen huis' te organiseren. Hiertoe is zij een subsidierelatie aangegaan met een uitvoerende organisatie die de marketing taken uitvoert. Uit de gesprekken komt het beeld naar voren dat de relatie een technische is en de provincie vertrouwt op de expertise van de stichting. Uit de evaluatie blijkt dat de bekendheid met het merk Drenthe niet is toegenomen.

1.9. Algemene constatering uit de analyses

Na het bestuderen van de relevante provinciale documenten en op basis van verschillende gevoerde gesprekken, valt op dat niet blijkt waarop de aanname is gebaseerd dat een toename van de toeristische bestedingen leidt tot meer werkgelegenheid in de sector T&R. Dit wordt weergegeven in onderstaande tabel en grafieken.

³⁶ Brief van Marketing Drenthe aan GS van 26 juni 2006. Provinciaal kenmerk 2006007263

³⁷ Het imago van Drenthe, Drenthe door de bril van de Nederlandse consument. Markplan Adviesgroep, 2006.

³⁸ Nu nieuw: Drenthe, Drenthe opnieuw uitvinden. Markplan Adviesgroep, 2006.

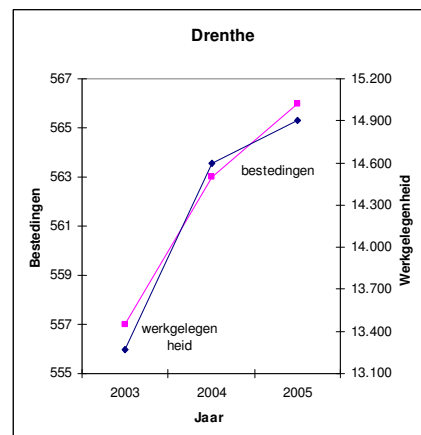
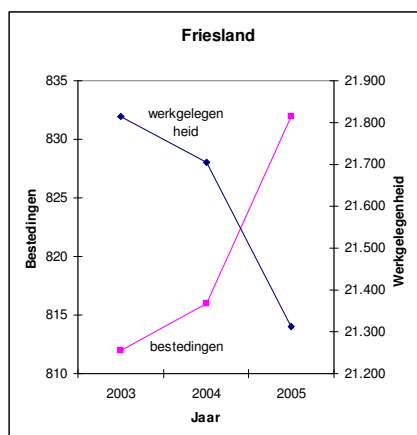
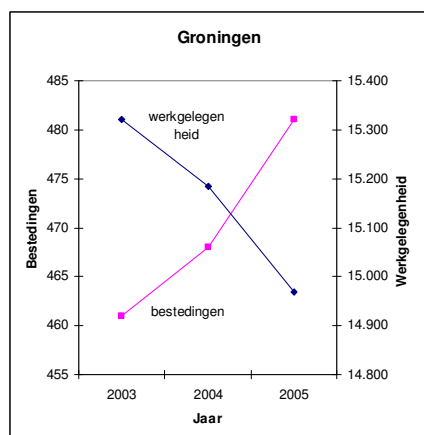
³⁹ Vanaf 2005 worden doelen met betrekking tot werkgelegenheid en aantal overnachtingen genoemd en uitgedrukt in een stijgingspercentage.

⁴⁰ In het uitvoeringskader 2004-2007 streeft de provincie naar een omzetgroei van 3%. Dit komt niet terug in de begroting 2005.

⁴¹ Op dit moment voeren de Recron en de Milieufederatie Drenthe verkennende gesprekken inzake dit thema. De provincie is hierbij niet actief betrokken.

Tabel 7 : Cijfers werkgelegenheid en bestedingen per provincie

	Jaar	Groningen	Fryslân	Drenthe
Werkgelegenheid	2003	15.321	21.815	13.273
	2004	15.184	21.706	14.597
	2005	14.969	21.312	14.901
Bestedingen	2003	461	812	557
	2004	468	816	563
	2005	481	832	566

Onduidelijk is of/en in hoeverre de door de provincie gestimuleerde en gefinancierde toeristische activiteiten bijdragen aan de realisatie van de werkgelegenheidsdoelstelling. Eveneens houdt het onderzoeksteam vragen over de aannames die ten grondslag liggen aan het toeristisch beleid. Voor alle drie de provincies geldt dat het toeristisch beleid grotendeels wordt gefinancierd uit algemene geldstromen. Daarbij is uitgesplitst welk deel van de middelen wordt besteed aan de verbetering of aanleg van het toeristisch product en welk deel wordt besteed aan de marketing en promotie van het toeristisch product. Er zijn ook subsidieverordeningen die specifiek zijn gericht op financiering van kleinschalige toeristische projecten. Het blijkt dat de realisatie van de provinciale doelstellingen op het gebied van toerisme achter blijven bij de verwachtingen. Uit de provinciale documenten en de verschillende gesprekken is niet duidelijk geworden hoe de provincie de relatie tussen natuur/landschap en de toeristische ambities in het ruimtelijk beleid vorm geeft. Dit komt bijvoorbeeld tot uiting in de enerzijds geformuleerde grootschalige ambities en de anderzijds beperkte mogelijkheden daartoe. Ten aanzien van de promotie hebben twee van de drie provincies de afgelopen maanden het budget van de uitvoerende marketing organisaties verhoogd. Niet altijd is duidelijk is wat de prestaties zijn die hiervoor geleverd moeten worden. Mede hierom vraagt het onderzoeksteam zich af hoe de provincie sturing geeft aan de uitvoering van het promotie- en marketingbeleid door de marketingorganisatie(s).

1.10. Beschikbare gegevens op het gebied van toerisme

Naar toerisme wordt op internationale, nationale en lokale schaal regelmatig onderzoek verricht. Deze onderzoeken variëren van cijfermatige overzichten tot consumentenonderzoeken en trendanalyses. Zoals hiervoor al aangegeven,

wordt er in opdracht van de drie Noordelijke provincies in het kader van het project Toerdata Noord jaarlijks een rapportage opgesteld over het inkomend toerisme naar de Noordelijke provincies, uitgesplitst per provincie(regio). Daarnaast wordt er één keer per drie jaar een consumentenonderzoek verricht. De provincie Fryslân heeft in het kader van het Friese Meren Project een ex ante onderzoek verricht naar de te verwachten effecten op het gebied van toerisme. De gebruikte indicatoren van deze toeristische gegevens illustreren de toe- of afname in toeristische activiteiten, maar genereren geen geïntegreerd macro-economisch overzicht van de effecten van het toerisme per provincie. Ook blijkt het in de praktijk moeilijk om de gebruikte indicatoren te koppelen aan de toeristische doelstellingen. Uit de oriëntatie op het onderzoek blijkt dat de provincies de kennis die zij opdoen met de uitvoering van toeristische onderzoeken (met uitzondering van het project Toerdata Noord) niet van elkaar gebruiken.

1.11. Advies VROM-raad over vrije tijd, toerisme en ruimtelijke kwaliteit

Eind 2006 is het advies over vrije tijd, toerisme en ruimtelijke kwaliteit getiteld 'Groeten uit Holland, qui è fantastico!' van de VROM-raad⁴² aangeboden aan de minister van VROM. De VROM-raad constateert dat de benadering van vrije tijd en toerisme niet meer aansluit bij de plaats en betekenis van vrije tijd en toerisme in de internationale economische concurrentie. In dit rapport geeft de VROM-raad aan dat zij ervan overtuigd is dat de ruimtelijke kwaliteit van de stedelijke en landelijke gebieden in de 21^e eeuw ingrijpend zal veranderen onder de invloed van de mondiale markt van vrije tijd en toerisme. De raad constateert dat een goede ruimtelijke kwaliteit van de Nederlandse landschappen en steden in toenemende mate een harde voorwaarde is om aan de toegenomen concurrentie om bedrijvigheid en koopkracht op regionaal en mondiaal niveau het hoofd te kunnen bieden. Hier bieden vrije tijd en toerisme nieuwe kansen als economische drager én als inspiratiebron van ruimtelijke kwaliteit. In haar advies geeft de VROM-raad aan hoe deze kansen benut kunnen worden. Het gaat om:

- een andere denkwijze (van vrije tijd en toerisme als bedreiger van ruimtelijke kwaliteit naar drager van ruimtelijke kwaliteit en van sectoren naar clusters en ketens);
- een andere aanpak (van nationale naar regionale focus en van aanbod-naar vraaggericht);
- andere rollen (van passief naar actief, van overheid en markt naar vormen van coproductie en maatschappelijk ondernemen).

De raad ziet een grote faciliterende rol weggelegd voor de provincie bij het gebiedsgericht schakelen tussen de verschillende sectoren (onder andere toerisme, recreatie, cultuur, media, sport, natuur, landbouw, kenniseconomie en zorg), tussen verschillende gemeenten en tussen stad en land.

⁴² De VROM-raad is ingesteld bij Wet van 10 oktober 1996. De raad heeft tot taak de regering en de beide kamers van de Staten-Generaal te adviseren over hoofdlijnen van het beleid inzake de duurzame kwaliteit van de leefomgeving en over andere onderdelen van het rijksbeleid die relevant zijn voor de hoofdlijnen van beleid op het gebied van volkshuisvesting, ruimtelijke ordening en milieubeheer.

2 Onderzoek: doel- en probleemstelling

2.1. Doelstelling van het onderzoek

Uit hoofdstuk 1 komt naar voren dat de provincies de sector toerisme en recreatie beschouwen als een belangrijke economische en maatschappelijke factor. De sector zorgt voor meer bestedingen hetgeen moet leiden tot meer werkgelegenheid, vitaliteit op het platteland en aantrekkelijkere steden. In hun ruimtelijke en toeristische plannen geven de provincies aan dat een verdere ontwikkeling en kwaliteitsverbetering van toerisme en recreatie noodzakelijk is om de concurrentie het hoofd te kunnen bieden. Provincies verbinden hieraan de voorwaarde dat de recreatieve ontwikkelingen verantwoord in de landschappelijke en natuurlijke omgeving kunnen worden ingepast omdat het juist deze landschappelijke en natuurkwaliteiten zijn die de provincies als toeristisch product aantrekkelijk maken. Ontwikkeling van toerisme en recreatie mag niet ten koste gaan van deze kernkwaliteiten. De kwaliteitsverbetering en groei van toerisme en recreatie vraagt in een aantal gevallen om extra ruimte. Daarbij liggen de recreatieve voorzieningen vaak in de nabijheid van water-, natuur- en landbouwgebieden waardoor deze van invloed zijn op de recreatieve druk in deze gebieden.

De provincies vervullen een dubbelrol. Enerzijds vervullen zij de rol van (mede) ontwikkelaar van toeristische voorzieningen, anderzijds vervullen zij de rol van bewaker van de ruimtelijke kwaliteit. De Noordelijke Rekenkamer is benieuwd naar het antwoord op de vraag hoe de provincies invulling geven aan deze dubbelrol en in de praktijk omgaan met het veronderstelde spanningsveld tussen bescherming van de ruimtelijke kwaliteit en het stimuleren van toeristisch-recreatieve ontwikkelingen.

Met het onderzoek wil de Noordelijke Rekenkamer de vraag beantwoorden of en zo ja, in hoeverre de provincies erin slagen om via (het stimuleren van) toerisme en recreatie invulling te geven aan de gebiedsspecifieke ruimtelijke kwaliteit die men nastreeft. Ook wil de Noordelijk Rekenkamer met het onderzoek inzicht bieden in de knelpunten die zich tijdens de uitvoering van het toeristisch beleid voordoen. Het onderzoek kan wellicht leiden tot aanbevelingen gericht op het beter benutten van het instrumentarium en de kansen van de sector toerisme als belangrijke economische drager. Dit in het licht van de wijziging van de Wet op de Ruimtelijke Ordening per 1 januari 2008 en de aanbevelingen uit het eerder aangehaald rapport van de VROM-Raad 'Groeten uit Holland, qui è fantastico!

2.2. Afbakening van het onderzoek

Voor de afbakening van het onderzoek is allereerst van belang dat het onderwerp Toerisme duidelijk is. In het onderzoek wordt onder 'toerisme' verstaan de definitie die het CBS hanteert en die algemeen gangbaar is⁴³. Daarnaast is het

⁴³ Volgens deze definitie wordt onder toerisme verstaan: 'de activiteiten van personen die reizen naar en verblijven op plaatsen buiten hun normale omgeving, voor niet langer dan een (aaneengesloten) jaar, om redenen van vrijetijdsbesteding, zaken en andere doeleinden die niet zijn verbonden met het uitoefenen van activiteiten die worden beloond vanuit de plaats die wordt bezocht'. Daarin worden eendaagse en meerdaagse toeristen onderscheiden. De normale omgeving van een persoon is de directe nabijheid van zijn of haar huis en plaats van werk of studie en andere plaatsen die regelmatig worden bezocht. Een bezoek buiten de normale omgeving is een bezoek dat aan volgende beide voorwaarden voldoet: het bezoek moet langer duren dan twee uur en het bezoek moet gedaan zijn vanuit een recreatief toeristisch of zakelijk toeristisch motief.

onderzoek afgebakend in tijd. Uit het oriënterend onderzoek komt naar voren dat er in 2006 sprake was van een bijstelling van het toeristisch beleid, een nieuw streekplan bij de provincie Fryslân en een nieuw omgevingsplan voor de provincie Groningen. De provincie Drenthe heeft in de periode 2000 tot heden geen beleid(snotitie) op het gebied van toerisme. Het omgevingsplan van Drenthe dateert van 2004. De Noordelijk Rekenkamer wil met haar aanbevelingen zoveel mogelijk aansluiting houden met het actuele toeristisch beleid en met de belangrijke ontwikkeling die de sector toerisme en recreatie momenteel doormaakt⁴⁴. Dit doet zij door de peilperiode te beperken tot de periode 2006 tot medio 2007. Vanuit het oogpunt van uniformiteit hanteert de Noordelijke Rekenkamer voor de drie provincies dezelfde onderzoeksperiode. Het zwaartepunt van het onderzoek richt zich op de uitvoering en daarmee op een aantal geselecteerde projecten. De selectiecriteria en gekozen projecten worden nader beschreven in hoofdstuk 3.

2.3. Probleemstelling en onderzoeksvragen

De probleemstelling betreft de volgende hoofdvraag: Hoe gaat de provincie om met dilemma's⁴⁵ en knelpunten⁴⁶ bij de uitvoering van het toeristisch beleid en wat is het gevolg daarvan voor het realiseren van de doelstellingen op het gebied van toerisme en recreatie?

Deze vragen kunnen worden uitgesplitst naar onderzoeksvragen die betrekking hebben op:

- A Dilemma's bij de uitvoering van het toeristisch beleid
- Nemen de provincies de kansen voor toerisme en recreatie integraal mee in de gebiedsgerichte ontwikkeling?
 - Welke dilemma's doen zich tijdens de uitvoering van het toeristisch beleid voor en waarop zijn deze terug te voeren?
 - Hoe gaat de provincie in de praktijk om met bovenstaande dilemma's en in het bijzonder met het veronderstelde spanningsveld tussen bescherming van de ruimtelijke kwaliteit en het toestaan van recreatieve ontwikkelingen en welke gevolgen heeft dit voor de realisatie van de doelstellingen op het gebied van toerisme en recreatie?
- B Resultaten van en mogelijke knelpunten bij de uitvoering van het toeristisch beleid
- Welke bijdrage leveren de (geselecteerde) toeristische projecten aan het realiseren van de doelstellingen op het gebied van toerisme?
 - Zijn in 2006 de (geselecteerde) toeristische projecten conform planning uitgevoerd? Zo nee, wat is de oorzaak van de opgetreden stagnatie of vertraging?

⁴⁴ Dat toerisme en recreatie gezien moet worden als een korte termijn ruimtelijke ontwikkeling die het Nederlandse landschap van de toekomst gaat domineren en dat toerisme en recreatie veel geld oplevert, wordt nog eens bevestigd in het onderzoeksrapport "Investeren in het Nederlandse landschap. Opbrengst: geluk en euro's". Dit rapport is op 24 april 2007 aangeboden aan de minister van LNV. Opstellers van het rapport zijn: het ministerie van LNV, met bijdragen van het Milieu- en Natuurplanbureau, het Sociaal en Cultureel Planbureau, het Ruimtelijk Planbureau en de Rijksadviseur voor het landschap.

⁴⁵ Een dilemma duidt een keuze aan uit twee alternatieven, die even (on)aantrekkelijk zijn.

⁴⁶ Met knelpunten worden bedoeld alle zaken, voorzien en onvoorzien, waardoor de realisatie van een project vertraagd of zelfs gestagneerd wordt.

- Is bekend wat het gevolg van deze stagnatie of vertraging is voor het realiseren van de doelstellingen op het gebied van toerisme en recreatie?
- Gaan provincies ontwikkelingsgericht om met hun beleidskaders en instrumenten bij de uitvoering van de geselecteerde toeristische projecten?

3 Wijze van uitvoering van het onderzoek

3.1 Uitvoering

Het onderzoek wordt deels een beschrijvend onderzoek. Aan de hand van de geselecteerde toeristische projecten wordt bezien wat gerealiseerd is van de doelstellingen op het gebied van toerisme en recreatie en wat de oorzaken zijn van eventuele achterblijvende resultaten. Het onderzoeksteam wil per project via een dossieranalyse, een bezoek aan de locatie en het voeren van gesprekken met betrokken partijen antwoord krijgen op de onderzoeksvragen. De toeristische projecten zijn geselecteerd op basis van onderstaande selectiecriteria:

1. Het betreft een toeristisch-recreatief project waarvan de provincie initiatiefnemer is of waarin de provincie financieel participeert;
2. Het project is in uitvoering in 2006 en/of 2007;
3. Voor de uitvoering van het project is een afweging van diverse ruimtelijke belangen noodzakelijk.

In de berichtgeving over toerisme en recreatie en uit de gehouden interviews komt naar voren dat de overheid onvoldoende meewerkt aan de realisatie van toeristische ontwikkelingen. Deze klachten vanuit het toeristisch bedrijfsleven komen er kort samengevat op neer dat er sprake is van een gebrek aan uitbreidingsmogelijkheden, een lange duur van de besluitvormingsprocedures, het grote aantal vergunningsvoorwaarden en een veelheid aan beperkende maatregelen. Het onderzoeksteam wil nagaan of deze klachten gegrond zijn en of hierdoor inderdaad sprake is van een stagnatie van toeristische initiatieven. Het onderzoeksteam wil dit onderzoeken aan de hand van concrete toeristische uitbreidingsverzoeken die onlangs geen doorgang hebben gevonden. Om de oorzaak hiervan te achterhalen zal contact worden opgenomen met de betreffende recreatieondernemers. Omdat dit contact nog niet heeft plaatsgevonden, zijn deze initiatieven nog niet opgenomen in onderstaande lijst.

Dit leidt tot de volgende selectie van toeristisch-recreatieve projecten per provincie:

Provincie Groningen

- Masterplan Zoutkamp: revitalisering van het havengebied;
- Masterplan Pieterburen: versterking toeristisch-recreatieve infrastructuur;
- Recreatieve ontwikkelingen rondom de Blauwe stad: noordelijke ontsluiting van het Oldambtmeer;
- 'Natte' horizon Bourtange: reconstructie vesting Bourtange.

Provincie Drenthe

- Project Veenpark: opwaardering en aanleg van toeristische infrastructuur;
- Project Dieversluis: revitalisering van het gebied rondom Dieversluis;
- Masterplan Veenhuizen: realisatie toeristische infrastructuur;
- Case-studie naar de pilot Westerveld (dit betreft een onderzoek naar recreatiemogelijkheden in de nabijheid van kwetsbare natuurgebieden).

Provincie Fryslân

- Project realisatie van 2000 aanlegplaatsen in het kader van het Friese Merenproject. Voor zover kan worden nagegaan, worden deze aanlegplaatsen gerealiseerd in 9 afzonderlijke deelprojecten;

- Project opwaardering van 5 watersportkernen in het kader van het Friese Merenproject. Het betreft hier vijf afzonderlijke deelprojecten;
- Pilot Nijefurd: betreft de realisatie van buitendijkse verblijfsrecreatie aan de IJsselmeerkust.

3.2. Planning

Naar verwachting vindt de uitvoering van het onderzoek plaats tussen juni – oktober 2007. Er wordt naar gestreefd om eind 2007 de bevindingen, conclusies en aanbevelingen te rapporteren.

3.3. Normenkader

Zoals in hoofdstuk 1 van dit voorstel al uiteen is gezet is het toeristisch beleid autonoom beleid. Met uitzondering van de Wet op de Openluchtrecreatie⁴⁷, is er geen specifieke regelgeving op het gebied van toerisme en recreatie waarvan het normenkader voor het onderzoek kan worden afgeleid. Het normenkader is wel direct af te leiden uit de provinciale omgevingsplannen (en streekplan) en de beleidsnota's op het gebied van toerisme en recreatie. Hierin geven de provincies expliciet aan onder welke voorwaarden zij de uitvoering van hun ruimtelijk beleid oppakken. Deze voorwaarden houden in dat er sprake moet zijn van een integrale en ontwikkelingsgerichte aanpak waarbij de ruimtelijke kwaliteit wordt bewaakt. De omgevingsplannen (en streekplan) bevatten geen toelichting op deze begrippen. Het onderzoeksteam geeft hieraan mede in relatie tot het eerder genoemde rapport van de VROMRaad 'Groeten uit Holland, qui è fantastico!', de volgende invulling:

Integrale aanpak

Hiervan is sprake indien men zich er rekenschap van heeft gegeven dat er sprake is van synergie of juist een tegengestelde werking tussen de diverse beleidsterreinen. De verschillende beleidsterreinen worden daarom in samenhang met elkaar gezien en uitgevoerd.

Ontwikkelingsgerichte aanpak

Er wordt opgetreden als pro-actieve ontwikkelingspartner van het toeristische bedrijfsleven. Er is geïnvesteerd in een goed begrip van de dynamiek en de plaats en betekenis van toerisme en recreatie. Hierdoor kan actief gebruik worden gemaakt van de kansen die zich voordoen.

Bewaker van de ruimtelijke kwaliteit

Er bestaat een heldere visie over de ruimtelijke kwaliteit die men nastreeft en op het ruimtelijk-economisch ontwikkelingsperspectief voor toerisme en recreatie. Er wordt nauwlettend op toegezien dat deze ruimtelijke kwaliteit wordt behaald.

Toeristische projecten leiden tot meer werkgelegenheid

De provincies hanteren als uitgangspunt voor hun toeristisch beleid de vooronderstelling dat de realisatie van toeristische projecten resulteert in meer bestedingen die leiden tot meer werkgelegenheid.

⁴⁷ De Wet op de Openluchtrecreatie vervalt per 1 januari 2008, veel artikelen zijn al vervallen per 1 januari 2005.

Bijlage 1 Literatuurlijst en geïnterviewde personen.

Provincie Groningen

- Jaarstukken 2003, 2004, 2005 en gedeeltelijk 2006
- Provinciaal ontwikkelingsplan I en II.
- Nota 'Toeristisch Groningen, een karaktervol perspectief';
- Beleidsvisie Recreatieve Toervaart 2000 van Stichting Recreatietoervaart Nederland;
- Evaluatieonderzoek recreatieve bungalowsector december 2002;
- Stukken over de promotie- en marketingcampagne: 'Er gaat niets boven Groningen';
- Plankader Wandelen en Fietsen,
- Beleidsnota Fiets en het hierbij horend het actieplan Fiets 2004-2007;
- Brieven aan PS over de stand van zaken recreatieve fietspaden en prioriteitstelling d.d. 26.11.04 en 06.10.05;
- Haalbaarheidsstudie verbinding Erica- Ter Apel met de daarop volgende stukken inzake de besluitvorming;
- Stukken inzake de besluitvorming aan het project 'The North Sea Coastal Path';
- Stukken inzake project 'Noordelijke ontsluiting Blauwe stad' inclusief de aanleg van een aantal fietspaden;
- Stukken inzake de voorbereiding en uitvoering van de vaarverbinding Zuidlaardermeer-Oost Groningen;
- Stukken inzake de aanleg van een fietsverbinding tussen Groningen en Zuidhorn;
- Subsidiebeschikking toeristische kloosterroute in 2004;
- Besluitvormende stukken inzake in 2005 opgestarte EDR project betreffende het uitdiepen van het Leeksterhoofddiep en het Lettelberterdiep en de herinrichting van de jachthaven Leek;
- Advies en besluit over de KOMPAS-aanvraag project Marketing Groningen;
- Stukken inzake de besluitvorming over het project Masterplan Zoutkamp en het project Masterplan Pieterburen;
- Ruimtelijke structuurschets Lauwersoog;
- Stukken inzake het project 'Natte horizon Bourtange';
- Stukken inzake het Toeristisch Huis Oost Groningen (THOG);
- Onderzoek logies-ontbijtaccomodaties met aanbiedingsbrief aan PS d.d. 12.11.07.
- Brief PS inzake de nadere prioritering vaarverbindingen d.d. 19.07.02.
- Effectmetingen 2004/2005 'Er gaat niets boven Groningen' van de RuG, 2006.

Provincie Fryslân

- Jaarstukken 2003, 2004, 2005 en gedeeltelijk 2006
- Bestuursakkoord 2003-2007 'Fryslân: investeren in kwaliteit';
- Beleidsnota Recreatie en Toerisme 2002-2010;
- Verordening toerisme en recreatie Fryslân;
- Streekplan Friesland 1994 en streekplan Fryslân 2007 'Om de kwaliteit fan de romte';

- Consumentenonderzoek Toerisme 2005, Project Toerdata Noord van het Instituut Service Management.
- Het Frysk Miljeuplan 2006-2009;
- Stukken inzake de subsidieverzoeken aanleg van fietsknooppuntensysteem Zuidoost en Midden Fryslân en het fietsroutenetwerk Zuidwest Fryslân;
- Plan Kleine Waterrecreatie 2002-2010;
- Beleidsnotitie Snelle Watersport in Fryslân;
- Plan van aanpak en werkplan Friese merenproject;
- Ex ante onderzoek Friese merenproject van Terp Advies, maart 2002;
- Visietrajectkaarten voor watersport voor de lange termijn;
- Stukken beroepszaak inzake het Aanwijzingsbesluit gebieden voor snelle motorboten en waterskiën in 2003;
- De tijdelijke subsidieregeling voor de inbouw van vuilwatertanks in pleziervaartuigen uit 2002;
- Subsidieverordening met toelichting 'Versnelling onderhoudsbaggeren Friese merenproject' uit 2005;
- Evaluatie van het project versterking ondernemerschap Toeristisch-recreatieve sector van Hanze Connect, juni 2006;.
- Stukken met betrekking tot Fryslân Fernijt;
- Toelichting op de subsidieregelingen; het Sociaal Economisch beleid (SEB), Plattelandsbeleid (SGB en Leader+) en het Interreg North Sea Programma in relatie tot het beleidsveld Toerisme en Recreatie;
- Financiële gegevens over het project MOPARK;
- Besluitvormende stukken inzake het Interreg-project Nortrail;
- Overzicht van geweigerde en verstrekte subsidies in het kader van de verordening toerisme en recreatie Fryslân ver de periode 2003-2006;
- Tussentijdse evaluatie beleidsnota Recreatie en Toerisme 2002-2010, vastgesteld door PS op 04.10.06;
- Notitie 'Fryslân, toeristische topattractie in Nederland', vastgesteld door PS op 21.02.07;
- Concept plan van aanpak Friese merenproject 2^e fase, 'Koers op Fryslân', vastgesteld door PS op 21.02.07;
- Tussenbalans van het Friese merenproject 2001-2006 'It Fryske Marreprojekt yn balâns' van september 2006;
- Jaarverslag 2005 Fryslân Marketing 'Samen de markt op'.

Provincie Drenthe

- Jaarstukken 2003, 2004, 2005 en gedeeltelijk 2006;
- Provinciaal Omgevingsplan van 7 juli 2004;
- Beleidsnota 'Drenthe natuurlijk actief', het beleid voor toerisme en recreatie in Drenthe tot het jaar 2000;
- Uitvoeringskader toeristisch-recreatieve projectontwikkeling Drenthe 2004-2007;
- Subsidieregeling Ontwikkelingsfonds recreatie en toerisme d.d. 01.01.98;
- Algemene subsidieverordening Drenthe 2004;
- Uitvoeringskader Toeristisch recreatieve projectontwikkeling: "Drenthe doet je goed";
- Rapport van Ecorys Nederland 'Toerisme in Drenthe werkt' d.d. 07.12.05;
- Besluitvormende stukken over de promotiecampagne 'Da's nou Drenthe';
- Stukken over het project LOFAR voor zover gerelateerd aan het beleidsveld toerisme en recreatie;

- Discussienotitie Marketing en Promotie Drenthe van het Bureau Marktplan Adviesgroep met besluitvorming hierover;
- Het Fietstotaalplan Drenthe van juli 2001;
- De besluitvormende stukken betreffende het projecten Cultuurtoerisme;
- Subsidiebeschikking d.d. 28.04.04 inzake het koepelproject Tourismus Offensiv aan het recreatieschap Drenthe;
- Besluit van GS tot provinciale cofinanciering project Masterplan Veenhuizen d.d. 16.08.05;
- Projectvoorstel 'Versterking ondernemerschap toeristisch-recreatieve sector van MKB-Noord d.d. 25.11.03;
- Statenbesluit d.d. 04.07.01 tot verstrekking van een bijdrage voor het Concepting en ketenvorming DrentsGoed/landleven;
- Rapport 'Varen in het land van turf en honing' d.d. 06.06.01;
- Samenvatting van het rapport 'Van turfvaart naar toervaart' van de Agenda voor de veenkoloniën van februari 2003;
- Vergaderstukken over het jaar 2004 (inclusief het uitvoeringsprogramma 2005) van de projectgroep aan de stuurgroep Agenda voor de veenkoloniën;
- Eindrapportage Tracéstudie vaarverbinding Erica-Ter Apel, ECORYS-NEI/Arcadis van juni 2003;
- Concept-beleidsvisie toerisme Drenthe 'samenwerken aan kwaliteit, vernieuwing en ondernemerschap' d.d. 02.11.06 opgesteld in opdracht van de provincie Drenthe door Decisio, De Bovenkamer van Nederland;
- Rapport van de Onderzoekscommissie van provinciale staten inzake het Noord-Nederlands Bureau voor Toerisme 'Donderwolven aan de blauwe lucht' d.d. 21.11.03;
- Monitoring programmalijn werk, onderwijs en kennisinfrastructuur van maart 2006.

Algemeen

- Toerisme in cijfers 2003, 2004, 2005. ISM Leeuwarden;
- Kompas voor het Noorden, Ruimtelijk-economisch ontwikkelingsprogramma Noord-Nederland 2000 t/m 2006 van het samenwerkingsverband Noord-Nederland;
- Strategische Agenda voor Noord-nederland 2007-2013 van het samenwerkingsverband Noord-Nederland;
- Meerjaren Uitvoerings Programma Beleidsvisie Recreatie Toervaart in Nederland 2005-2009 van de Stichting Recreatietoervaart Nederland;
- Meerjaren Uitvoerings Programma Beleidsvisie Recreatie Toervaart in Nederland 2006-2010 van de Stichting Recreatietoervaart Nederland;
- Groeten uit Holland, advies over vrije tijd, toerisme en ruimtelijk kwaliteit. VROM-raad d.d. 30 oktober 2006.

Geïnterviewde personen

- De heer drs. A.J. Westerink. Provincie Groningen;
- De heer T. Hazenberg. Provincie Groningen;
- De heer ing. W. Brandsma. Provincie Groningen;
- De heer J.J. Lottgering. Provincie Fryslân;
- De heer drs. W.D.C. van der Vegt. Provincie Fryslân;
- De heer drs. S. Tijsma. Provincie Fryslân;

- De heer J. Goos. Provincie Fryslân;
- De heer W. de Bruin. Provincie Drenthe;
- mevrouw K.J. Tap. Provincie Drenthe;
- De heer drs. D.O. Nijdam. Marketing Groningen;
- De heer drs. P. van Gessel. Marketing Fryslân;
- De heer drs. A.C. Ooms. Marketing Drenthe plus;
- De heer drs. P. Huig. Instituut service management Leeuwarden;
- De heer prof. Dr. P.H. Pellenbarg. Rijks Universiteit Groningen;
- De heer dr. W.J. Meester. Rijks Universiteit Groningen;
- Mevrouw drs. T.P. Ellens. Recron Friesland;
- De heer D. Dijkstra. Recron Drenthe, Groningen.